

9-2-21 रोजी भिळव

ISBN

19-20 ३

शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

एम. ए. भाग-२ : मराठी

सत्र ३ : अभ्यासपत्रिका क्र. १०.१

सत्र ४ : अभ्यासपत्रिका क्र. १४.१

वाङ्मयीन संस्कृती

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० पासून)

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

वाङ्मयीन संस्कृती

एम.ए.भाग २ : मराठी

अभ्यासपत्रिका क्रमांक १०.१ व १४.१

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक आणि शीर्षक
सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्रमांक १०.१ : वाङ्मयीन संस्कृती	
डॉ. अनिल वळवी आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे	१. संस्कृती संकल्पना स्वरूप
प्रा. विपीन नारायण बैराट शंकरराव जगताप आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज, वाघोली	२. समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध
डॉ. धनंजय होनमाने क्रांतिअग्रणी जी.डी. बापू लाड महाविद्यालय, कुंडल	३. वाङ्मयीन संस्कृतीचे घटक (पारंपरिक)
डॉ. सुवर्णा नामदेव पाटील मो. प. पाटील महाविद्यालय, बोरगांव, जि. सांगली	४. वाङ्मयीन संस्कृतीचे घटक (आधुनिक)
सत्र दुसरे : अभ्यासपत्रिका क्रमांक १४.१ : वाङ्मयीन संस्कृती	
प्रा. सीमा मुसळे इन्स्टीट्यूट ऑफ डिस्टन्स अँड ओपन लर्निंग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई	१. वाङ्मयीन अभिरूची
डॉ. प्रशांत नागावकर यशवंतराव चव्हाण (केएमसी) कॉलेज, कोल्हापूर	२. वाङ्मयीन संस्कृती संघर्ष
प्रा. शांताराम कांबळे जयवंत महाविद्यालय, इचलकरंजी	३. सामाजिक प्रबोधनासाठी वाङ्मयीन संस्कृतीचे योगदान
प्रा. जयकुमार चंदनशिवे कन्या महाविद्यालय, मिरज	४. मराठी वाङ्मयीन संस्कृतीची स्थिती

■ संपादक ■

डॉ. धनंजय होनमाने
क्रांतिअग्रणी जी.डी. बापू लाड महाविद्यालय,
कुंडल

प्रा. (डॉ.) गोपाळ गावडे
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

(vi)

शाङ्करीय संस्कृती
एम. ए. भाग-२ : मराठी
अभ्यासपत्रिका क्रमांक १०.१ व १४.१
२०११ पासून होणारा परीक्षापत्रिका

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२०

एम. ए. भाग-१ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नकल करता येणार नाही.

प्रती : ५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नंदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-93-39327-51-9

* सूचना केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ संपर्कस्थळी माहिती सुविधा करिता शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र-४१६ ००४. (आपले)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुस्व
प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
प्रभारी अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राजत
प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे
प्रभारी संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अध्यासमंडळ : मराठी

अध्यक्ष : डॉ. दत्तात्रय मलू पाटील
डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

- प्रा. (डॉ.) रणधीर शिंदे
मराठी विभागप्रमुख,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. शिवलिंग मेनकुदले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. शहाजी जगन्नाथ पाटील
पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील कॉलेज, तामगाव,
जि. सांगली
- डॉ. सुभाष गणपती जाधव
दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. प्रभाकर पवार
मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा
- प्राचार्य डॉ. आर. के. शानेदिवाण
श्री. शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
- डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर
- डॉ. उदय रामचंद्र जाधव
शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव, जि. सातारा
- प्रा. (डॉ.) दामू वैद्य
मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद
- डॉ. नंदकुमार विष्णू मोरे
मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- प्रा. (डॉ.) गोपाळ ओमाणा गावडे
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर
- श्री. के. एस. अटकरे
कैलास पब्लिकेशन, औरंगपूर, औरंगाबाद

संपादकीय

'वाङ्मयीन संस्कृती' ही अभ्यासपत्रिका एम. ए. भाग-२ च्या सत्र-३ साठी आहे. या अभ्यासपत्रिकेमध्ये १. संस्कृती संकल्पना स्वरूप, २. समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध, ३. वाङ्मयीन संस्कृतीचे घटक (पारंपारिक), ४. वाङ्मयीन संस्कृतीचे घटक; तसेच 'वाङ्मयीन संस्कृती' ही अभ्यासपत्रिका एम. ए. भाग-२ सत्र-४ साठी आहे. या अभ्यासपत्रिकेमध्ये १. वाङ्मयीन अभिरूची, २. वाङ्मयीन संस्कृती संघर्ष, ३. सामाजिक प्रबोधनासाठी वाङ्मयीन संस्कृतीचे योगदान, ४. मराठी वाङ्मयीन संस्कृतीची स्थित्यंतरे इत्यादी घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये अभ्यासक्रमासाठी नियुक्त कलाकृतींचे घटकनिहाय लेखन केलेले आहे. प्रत्येक घटकाचे लेखन अभ्यासपूर्णरीतीने व आकलनसुलभ भाषेत केलेले आहे. घटकाच्या प्रारंभी उद्दिष्टे नमूद केलेली असून उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्रस्तुत घटकलेखनातील विषय विवेचन व मूल्यमापन आपणास दिशादर्शक आहे. अभ्यासक्रमासाठी नियुक्त केलेल्या पुस्तकांचा आशय व्यापक असून त्यांचा सूत्रबद्ध आढावा घेण्याचा प्रयत्न घटकलेखनामध्ये केलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये काही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटकलेखकांनी जे परिश्रम घेतले. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. धनंजय होनमाने
क्रांतिअग्रणी जी.डी. बापू लाड महाविद्यालय,
कुंडल

प्रा. (डॉ.) गोपाळ गावडे
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

घटक क्रमांक २

समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय

यांच्यातील अनुबंध

समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध

उद्दिष्टे :

- * समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय संकल्पना स्पष्ट करणे.
- * समाज, संस्कृतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.
- * समाज, संस्कृतीचा अनुबंध स्पष्ट करणे.
- * समाज, वाङ्मय यांचा अनुबंध स्पष्ट करणे.
- * वाङ्मयाच्या अध्ययनात समाज, संस्कृती ह्या संकल्पनांचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
- * वाङ्मयाचे बदलते रूप अभ्यासणे.

प्रास्ताविक

समाज संस्कृती आणि वाङ्मय ह्या तिन्ही संकल्पना मानव केंद्रीत संकल्पना आहेत. ह्या तिन्हीतील अनुबंधाचा अभ्यास करित असताना त्यांच्यातील अन्योन्य साधारण संबंधांचा अभ्यास अपेक्षित आहे. समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय ह्या संकल्पना रचनात्मक गुण-वैशिष्ट्यांमुळे एकमेकांमध्ये संलग्न असलेल्या जाणवतात. समाज स्वतः आपल्या सोयीसाठी सुरक्षेसाठी जगण्याची एक रीत अवलंबवितो. ती रीत संस्कृतीच्या रूपाने प्रकट होते. तर वाङ्मय निर्मिती देखील समाजाचीच निर्मिती असल्याने संस्कृती आणि वाङ्मय मानवी जीवनाशी घनिष्ठ संबंध दर्शवितात. वाङ्मयातही समाज आणि संस्कृतीचे प्रतिबिंब पडल्याशिवाय राहत नाही सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात साहित्य निर्मिती होत असल्याने वाङ्मयात होत असणारी अभिव्यक्ती तिच्या माध्यमातून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवा, आशय हा संस्कृतीजन्य व सामाजिक असतो. वाङ्मयाची निर्मितीच समाजासाठी होत असल्याने वाचक नसेल तर त्या साहित्य निर्मितीला काही अर्थ उरणार नाही. समाजाची बौद्धिक, मानसिक आध्यात्मिक गरज लक्षात घेऊन वाङ्मय निर्माण होते. वाङ्मय निर्मिती ही समाजाची ज्ञानक्रिया असते. समाजाच्या ज्ञानाचा एक स्रोत म्हणजे वाङ्मय असते.

विशिष्ट भूप्रदेशावरील समाज ही वेगळ्या अशा संस्कृतीमुळे सिध्द होतो. प्रत्येक संस्कृती त्या त्या समाजाचा अविभाज्य भाग असतो. तिचे संवर्धन, रक्षण आणि परिवर्तन प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष समाज करित असतो. तर संस्कृतीच्या माध्यमातून समाजाचे क्षमता विकसन व नियमन घडत असते. संस्कृतीतील चढ-उतार, परिवर्तन वाङ्मयावर प्रभाव टाकित असतात. भाषेच्या माध्यमातून समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय एका सूत्रात गुंफले

जातात. वाङ्मयाच्या चांगल्या आकलनासाठी संस्कृती आणि समाजाचे सखोल अध्ययन आवश्यक आहे त्यासाठी आपण समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध पाहू या.

✱ विषय विवेचन

✱ समाज, संस्कृती अनुबंध

समाज, संस्कृती या संकल्पनांमधील अनुबंध अभ्यासत असताना ह्या संकल्पना समजावून घेणे गरजेचे आहे. त्या अभ्यासताना ह्या संकल्पना समजावून घेणे गरजेचे आहे. त्या संकल्पनांचा अर्थ जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. ह्या दोन्ही संकल्पनांच्या रचनांतर्गत गुणवैशिष्ट्यांमुळे दोहोंमधील अनुबंधाची वीण घट्ट असलेली जाणवते. व्यक्ती आणि समाज यांना एका आंतरिक सूत्राने संस्कृती बांधत असते. नवनिर्मितीस समाजाला प्रोत्साहन देत असते. सतत विविध समाजोपयोगी अनुकूल बदलांचा स्वीकार संस्कृती करत असते. त्याला व्यापक स्वरूप देते. ह्यात सातत्य समाजाच्या माध्यमातून राहत असते. कारण संस्कृती देखील समाजाचीच निर्मिती असते. तर संस्कृतीमुळे समाजाला सुख, समृद्धी, परंपरा प्राप्त होते. अशा समाज आणि संस्कृतीच्या अनुबंधाच्या अधिकतम स्पष्टतेसाठी समाज, संस्कृती ह्या समाजशास्त्रीय संकल्पना स्पष्ट करू.

समाज

सामान्यपणे आपण आपल्या रोजच्या व्यवहारात 'समाज' हा शब्द नेहमीच वापरत असतो. पण समाज हा शब्द प्रत्येक वेळेस, वेगवेगळ्या ठिकाणी, प्रसंगानुरूप बदलणाऱ्या अर्थाने वापरतो. उदा. हिंदू समाज, शीख समाज, जैन समाज असा जेव्हा आपण उल्लेख करतो; त्यावेळी आपणास तो धर्म अभिप्रेत असतो. भारतीय समाज, रशियन समाज असा जेव्हा आपण शब्द प्रयोग करतो. त्यावेळी, समाज हा शब्द देशवाचक असतो. महाराष्ट्रीयन समाज, गुजराती समाज, राजस्थानी समाज असा जेव्हा आपण उल्लेख करतो त्यावेळी प्रादेशिक संदर्भाने समाज शब्द येतो. तर ब्राम्हण समाज, कोळी समाज, मराठा समाज असा उल्लेख करतो त्यावेळी 'समाज' शब्दाचा जातीचा संदर्भ अभिप्रेत असतो. याचाच अर्थ आपण 'समाज' शब्द हा रोजच्या जीवनात विविध अर्थाने वापरतो. परंतु सामाजिक अर्थाने ह्या संकल्पनेला व्यापक अर्थ आहे, समाज म्हणजे केवळ मानवाचा समूह नव्हे, तर तो एक सामाजिक संबंधाची व्यवस्था निर्मिती असते, समाजाची संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी व्याख्या पाहू.

१. मॅक आयव्हर - "सामाजिक संबंधाचे जाळे म्हणजे समाज होय"

(Society is a System of usages and procedures of authority and mutual aid, of many groupings and divisions of control of human behaviour and of liberties, this ever changing complex system we call society)

२. मॅकायव्हर आणि पेज - "अधिकार आणि पारस्परिक मदत, विविध गट आणि विभाजन, मानवी वर्तनावरील नियंत्रण आणि स्वातंत्र्य याबाबतच्या रूढी आणि रिती-रिवाजांची सातत्याने बदलत राहणारी गुंतागुंतीची व्यवस्था म्हणजे समाज होय." (Society is a system of usages and procedures of authority and mutual aid of many groupings and divisions of control of human behaviour and of liberties this ever changing complex system we call society)

३. राईट - "समाज म्हणजे केवळ व्यक्तींचा समूह नाही, तर समूहात राहणाऱ्या व्यक्तींच्या संबंधाची ती एक व्यवस्था आहे."

(it is not a group of people it, is the system of relationship that exists between the individuals of the group)

४. जे.एफ. गिलिन - ' ज्यांचे हेतू समान आहेत, जे एका प्रदेशात एकत्रित राहतात, ज्यांची जीवन पद्धती समान आहे, मनात एकत्वाची जाणीव आहे व या सर्वांमुळे आपण इतरांपासून वेगळे आहोत असे मानणाऱ्या व्यक्तींचा मोठ्यात मोठा तुलनात्मकदृष्ट्या कायम स्वरूपाचा समूह म्हणजे समाज "

(A society is the largest Relatively permanent group of people who share common interests, common territory, common mode of life and a common spirit corps or belong in gaess where by they distinguish themselves from outsiders)

५) मॉरिस गिन्सबर्ग - " विशिष्ट संबंध वर्तनाचे प्रकार यांनी एकत्रित बांधल्या गेलेल्या व्यक्तींचा समूह म्हणजेच समाज व्यक्तींचा समूह म्हणजे समाज होय. यामुळे अशा तऱ्हेचे संबंध ठेवणाऱ्या किंवा वर्तनाचे इतर प्रकार आचरणाऱ्या व्यक्तींपासून त्या समाजातील व्यक्ती वेगळ्या दिसतात. "(A Society is a collection of individuals united by certion relations or Modes of behaviour which mark them off from others who do not enter into those relations or who differ from them in behaviour.)

६) गिडिंग्ज - "समाज हा व्यक्तींचा समूह आहे. संघटना आहे. यातील व्यक्तींचे संबंध औपचारिक असून परस्पर सहकार्याच्या भावनेने त्या व्यक्ती बध्द असतात." (Society is the union itself the organization, the sum of fomal relations, in which associating individuals are bound together)

७) टिशलर, व्हायटन आणि हंटर - "समाज म्हणजे व्यापक व सर्वसमावेशक अशी प्रत्यक्षात अस्तित्वात असणारी एक सामाजिक व्यवस्था होय. समाजात बहुतांशी सदस्यांची भरती करण्याची अंतर्गत व्यवस्था असते, ती पिढ्यान् पिढ्या टिकून राहते. समाजाला स्वतःची सर्व सदस्यांसाठी समान अशी संस्कृती आणि विशिष्ट भूप्रदेश असतो. (Society is the largest and most inclusive social system that exists. A society recruits most of its members from within, sustains itself across generations shares a culture and occupies a territory)

अशाप्रकारे वेगवेगळ्या विचारवंतांनी 'समाज' संकल्पनेच्या अनेक व्याख्या केलेल्या आढळतात. ह्या सगळ्या व्याख्यांच्या अभ्यासांती असे स्पष्ट होते, की समाजाच्या विविध पैलूवर प्रकाश टाकण्याचे काम प्रस्तुत व्याख्यांमध्ये झाले आहे. समाज हा व्यक्तींचे केवळ एकत्रीकरण नसते तर परस्पर संबंधाची ती एक व्यवस्था असते. त्या सामाजिक संबंधांच्या व्यवस्थेलाच 'समाज' म्हणतात. समाज संकल्पनेचा 'अमूर्त' आणि 'मूर्त' या दोन दृष्टीने विचार करावा लागेल. कारण सामाजिक संबंधांचा जेव्हा आपण उल्लेख करतो, त्यावेळी त्याचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करू शकत नाही. केवळ मानवी वर्तनाचा अभ्यास करून अनुमान काढता येतात. 'मूर्त' दृष्टीने

समाजाचा विचार करताना निश्चित भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा समूह अथवा लोकांचे संपटन म्हणजे 'समाज' असे म्हणता येईल. अशा समाजाला एक स्वतःशी अशी संस्कृती असते. इतर समाजातील व्यक्तीपेक्षा आपण वेगळे आहोत याची जाणिव असते. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत मनुष्य त्याच्या समूहाचा किंवा समाजाचा क्रियाशील सदस्य होण्यासाठी, सर्व सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य आत्मसात करतो. समाजात त्यानुसार तो विविध भूमिका पार पाडतो. स्वतः समाजात, संस्कृतीत योग्य मानले जाणारे वर्तन, अभिवृत्ती मूल्य स्वीकारतो. त्यातून संपूर्ण समाजाची पर्यायाने त्या समूहातील मानवाची जीवन पद्धती निश्चित होते. त्याला इतर सर्व मानवेतर वेगळेपण लाभते. ही जीवन पद्धती म्हणजेच त्या समाजाची पर्यायाने त्या समूहातील मानवाची जीवन पद्धती निश्चित होते. त्याला इतर सर्व मानवेतर वेगळेपण लाभते. ही जीवन पद्धती म्हणजेच त्या समाजाची 'संस्कृती' म्हणता येईल. प्रत्येक समाजाची स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती असते. संस्कृती हा समाज रचनेचा अविभाज्य भाग असल्याने समाज संस्कृती अनुबंधाचा अभ्यास करीत असताना संस्कृती संकल्पना समजावून घेणे अपरिहार्य ठरते.

संस्कृती : संस्कृती हा शब्द इंग्रजीतील 'Culture आणि Civilization यांचा पर्यायी प्रतिशब्द आहे. Culture हा शब्द 'Colere' (to cultivate or instruct) या लॅटिन धातूपासून तयार झाला आहे. 'Colere' म्हणजे सुधारणे, शिकवणे. 'Colere' पासून 'Cultus' हे लॅटिन नाम तयार झाले. 'Cultus' म्हणजे संस्करण अथवा अभ्यसन (Cultivation or training) व्यापक अर्थाने संस्कृती म्हणजे अभ्यासित किंवा संस्कारित असा होतो. मराठीमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या 'संस्कृती' शब्दाचा अर्थ असा आहे की, 'सम' म्हणजे चांगले आणि 'कृति' म्हणजे आचार विचार. म्हणजे संस्कार होय. संस्कृतीच्या विचारवंतांनी काही व्याख्या केलेल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे-

१) सर एडवर्ड बी. टायलर : "संस्कृती ही एक अशी संकीर्ण समग्रता आहे की, ज्यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीती, कायदा, रूढी या व अशाच इतर घटकांचा व सवयींचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात." (Culture is that complex whole which includes knowledge, beliefs, art, morals customs and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society)

२) राल्फ पिडिंग्टन : "ज्या भौतिक व बौद्धिक उपकरणांच्या साहाय्याने लोक आपल्या जैविक व सामाजिक गरजा भागवितात आणि पर्यावरणाशी आपले अनुसंधान साधतात. त्या उपकरणांचा समुच्चय म्हणजे त्या लोकांची संस्कृती होय." (The Culture of a people may be defined as the sum total of the material and intellectual equipment where by they satisfy their biological and social needs and adapt themselves to their environment.)

३) हॉर्टन आणि हंट : "ज्याचे सामाजिक अध्ययन होते आणि ज्यात समाजातील सदस्यांचा सहभाग असतो. असे सर्व काही म्हणजे संस्कृती होय." (Culture is everything which is socially learn at and shared by the members of society.)

४) रॉबर्ट मॅक आयव्हर आणि चार्ल्स पेजस : "संस्कृती हा आपल्या जीवनाचा आणि विचारांचा एक प्रकार असून दैनंदिन आंतरक्रिया कला, साहित्य, धर्म, करमणूक आणि आनंद यांचे सहजपणे केले जाणारे